

Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΠΑΡ' ΑΡΧΑΙΟΙΣ ΕΛΛΗΣΙΝ ΥΠΟ ΗΘΙΚΗΝ ΙΔΙΑΙ ΑΠΟΨΙΝ *

Υπό Κ. ΑΡΚΟΥΔΟΓΙΑΝΝΗ

Καθηγητοῦ Ἀνωτάτης Σχολῆς Βιομηχανικῶν Σπουδῶν Θεσσαλονίκης

Γενικά : Ἡ κεντρικὴ ἰδέα τοῦ ἀποψινοῦ θέματος εἶναι, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης καὶ εἰδικώτερον αἱ Ἀθῆναι, εἰς τοὺς ἐνδόξους χρόνους, ἐτίμησαν τὴν χειρωνακτικὴν ἐργασίαν πολὺ περισσώτερον παρ' ὅσον κοινῶς πιστεύεται καὶ διαλαλεῖται.

Ἡ κρατοῦσα δύναται τις νὰ εἴπῃ, ἀποψίς εἶναι ἀντίθετος. Ἰσχυρίζονται πολλοὶ ὅτι ἡ ἀρχαιότης γενικῶς, εἰς ἣν συμπεριλαμβάνεται βεβαίως καὶ ἡ ἑλληνικὴ τοιαύτη, δὲν ἐτίμησαν τὴν χειρωνακτικὴν ἐργασίαν. Τὴν ἰδέαν ταύτην θεωροῦμεν ἀδικον διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα, πολὺ δὲ περισσώτερον διὰ τὴν ἐνδοξὸν δημοκρατικὴν τῶν Ἀθηναίων.

Ἡ πόλις-κράτος, εἰς ἣν ἡ ἀνθρωπότης, ὡς γνωστόν, πολλὰ ὀφείλει εἶναι αἱ Ἀθῆναι κυρίως. Οἱ Περσικοὶ πόλεμοι εἶναι αὐτοί, οἱ ὁποῖοι ἀφύπνισαν τὰς ἠθικὰς τῆς Ἑλλάδος δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι μέχρι τότε ἦσαν εἰς λανθάνουσαν κατάστασιν. Ἐπειδὴ δὲ αἱ Ἀθῆναι ἔσχον τὴν τύχην νὰ ὑποστῶσι πρῶται τὴν ἐπίθεσιν τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐπειδὴ αὐταὶ ἔδωκαν τὴν πρώτην νίκην ἦτο φυσικὸν ἡ ἀφύπνισις τῶν ἠθικῶν τῆς δυνάμεων νὰ εἶναι περισσώτερον ἔντονος παρὰ εἰς τὰς ἄλλας πόλεις-κράτη. Τὴν ἐπαύριον τῶν πολέμων οἱ Ἀθηναῖοι ἐξύπνησαν μὲ νέον πνεῦμα καὶ μὲ νέα ἰδανικά. Ἦσαν αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι ἔσωσαν δις τὴν τιμὴν τῆς Ἑλλάδος. Ἐάν ποτε κυριαρχήσῃ ἡ ἠθικὴ τάξις εἰς τὰς διεθνεῖς σχέσεις — τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν πλεον ἀπιθάνων ἐν ὅσῳ τὸ Πλατωνικὸν πολιτικὸν αἴτημα τοῦ φιλοσόφου-ἀρχοντος δὲν πραγματοποιεῖται — οἱ γνωστοὶ διθύραμβοι τοῦ Πινδάρου ὑπὲρ τῶν Ἀθηναίων, τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Σιμωνίδου : « Ἑλλήνων προμαχοῦντες Ἀθηναῖοι Μαραθῶνι χρυσοφόρων Μύθων ἐστύρεσαν δύναμιν », καὶ τὸ Λισχύλιον σάλπισμα εἰς τὴν Σαλαμίνα : « ὦ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε, ἐλευθεροῦτε πατρίδ' ἐλευθεροῦτε δὲ παῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε πατρῶν ἑδῆ θήκας τε προγόνων· νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών », θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀναγεγραμμένα ὅχι μόνον εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ξένα τοιαῦτα, λόγῳ τῆς κοσμοιστορικῆς ἀξίας τῶν μαχῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἀναφέρονται.

* Ἀνακοίνωσις γενομένη τὴν 28ην Φεβρουαρίου 1959 εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἑταιρείαν Οἰκον. Ἐπιστημῶν.

Πρὶν εἰσελθῶμεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κυρίως θέματος δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι εἰς ζητήματα ἀφορῶντα τὴν ἑλληνικὴν γενικῶς ἀρχαιότητα, εἴμεθα οὐχὶ ὅσον πρέπει προηγμένοι, διὰ νὰ μὴ εἶπω τὸν γνώριμον εἰς ἡμᾶς ὄρον ὑποανάπτυκτοι. Ὅταν λέγωνται καὶ γράφονται, ὅτι ὁ σκῶτος οἰκονομολόγος πρῶτος ἔγραψε περὶ ἐργασίας ὡς συντελεστοῦ παραγωγῆς, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ Σωκράτης, διὰ νὰ μὴ ἀναφερθῶμεν εἰς τὸν πολὺ πρὸ αὐτοῦ Ἡσίοδον, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι σύγχρονοι τοῦ Σωκράτους, ἐδίδαξαν κατὰ πολὺ πειστικώτερον τρόπον ἢ ὁ Smith τὰ καλὰ ἀποτελέσματά τῆς ἐργασίας, ἀπὸ ἀπόψεως οἰκονομικῆς καὶ μὴ, ὅταν λέγονται, ὅτι εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα εἰργάζοντο μόνον οἱ δοῦλοι, καὶ τὸ χειρότερον ὕλων, ὅτι οἱ δοῦλοι ἀδιακρίτως ἔζων βίον ἀβίωτον, ὅταν δὲν φροντίζωμεν νὰ πείσωμεν τοὺς ξένους, ὅτι αἱ ρίζαι τοῦ δένδρου τῆς Πολιτικῆς οἰκονομίας ἐξικνουῦνται μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὅταν λέγωνται αὐτὰ καὶ ἄλλα πολλά, ἔχομεν τὴν γνώμην, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ καυχώμεθα ὅτι ἡ προγονικὴ σοφία εἶναι ἐν Ἑλλάδι γνωστὴ ὅσον θὰ ἔδει.

Οἱ ξένοι πρέπει νὰ μᾶς διδάξωσιν, ὅτι ἡ διακήρυξις τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου (La Déclaration des Droits de l'Homme) ἔλκει τὴν καταγωγὴν τῆς ἀπὸ τὸν ἐπιτάφιον Περικλέους ἢ ἡμεῖς τοὺς ξένους; Ἀπὸ τοὺς ξένους πρέπει νὰ μάθωμεν τὰς περὶ χρημάτων καὶ ἀνταλλακτικῆς ἀξίας θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλους; Οἱ ξένοι πρέπει καὶ πάλιν νὰ ἐνδιατρίψωσιν εἰς τὴν πολὺκροτον περὶ δουλείας θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, διὰ νὰ ἴδωμεν τί ἀκριβῶς ἦν ὁ οὗτος, ἔταν ἔλεγεν ὅτι: «φύσει οἱ μὲν ἐλεύθεροι οἱ δὲ δοῦλοι»; Καὶ τώρα φῖς τὸ κυρίως θέμα μας.

Ἡ πόλις-κράτος ἡ ὁποία ἐτίμησε τὴν χειρωνακτικὴν ἐργασίαν, ἂν μὴ περισσότερον, τοῦλάχιστον, ὅσον καὶ ἡ νεωτέρα δημοκρατία, εἶναι κυρίως αἱ Ἀθῆναι, τῶν ἐνδόξων ὅμως χρόνων.

Θὰ σκιαγραφήσωμεν, ἐν γενικαῖς πάντως γραμμαῖς τὰς Ἀθῆνας, τοῦ V ἰδίου αἰῶνος, τὰς ὁποίας, ὡς ὀργανωμένην κοινωνίαν, ἡ ἱστορία μέχρι σήμερον ἐγνώρισε, κατὰ τὴν ρῆσιν ξένου συγγραφέως, ἀπαξ μόνον. Θὰ πρέπει ὅμως πρὸ τῆς σκιαγραφήσεως νὰ δηλώσωμεν τὴν πηγὴν ἣ τὰς πηγὰς ἐξ ὧν θὰ ἀντλήσωμεν τὸ ὕλικόν.

Ἀϋθεντικὴ πηγὴ διὰ τὰς Ἀθῆνας τοῦ V αἰῶνος δὲν εἶναι οὔτε ὁ Πλάτων, οὔτε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Ἐξῆσαν οὗτοι εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν τὸ ἄστυ ἦτο ἐν πλήρει παρακμῇ. Εἶναι φυσικὸν εἰς τοιαύτας περιστάσεις νὰ ὑφίσταται τις τὴν ἐπίδρασιν ὅσον καὶ ἂν θέλῃ νὰ ἀποφύγῃ τοῦτο, τῶν ὅσων βλέπει. Ἀϋθεντικὴ πηγὴ διὰ τὴν ἐνδοξὸν δημοκρατίαν τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ὁ Θουκυδίδης. Εἶναι οὗτος ἀμερόληπτος κριτὴς τῶν Ἀθηναϊκῶν πραγμάτων μολοντί

ἡ πόλις τῶν Ἀθηῶν τὸν κατεδίωξε διὰ μιᾶς ἀποφάσεως αὐστηρᾶς μὲν ἀλλὰ δικαίας. Κατὰ τὸν Glotz οἱ σωματικῶς φιλόσοφοι ὅταν ὁμιλῶσι περὶ δημοκρατίας ἔχουν ὑπ' ὄψιν τὴν ἄκρατον δημοκρατίαν τῶν Ἀθηῶν τοῦ IV αἰῶνος. Εἶδον, λέγει ὁ μέγας ἱστορικός, τὴν κακὴν μόνον πλευρὰν τῆς δημοκρατίας τῶν Ἀθηῶν καὶ οὐδὲν πέραν αὐτῆς. Ὁ Θουκυδίδης, ὁ ὁποῖος, ὡς προεῖρηται, ἀποτελεῖ τὴν αὐθεντικωτέραν διὰ τὸν V αἰῶνα τοῦ ἄστεως πηγὴν, ἔζησε καὶ τὴν ἀνοξίαν αὐτοῦ, καὶ τὸ φθινόπωρον, τὸ ὅποσον ἀρχίζει μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Περικλέους (429), καὶ τὸν χειμῶνα, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἀθηναϊκῆς ἀρμάδας εἰς τὴν Σικελίαν, ἀκόμη δὲ καὶ τὴν καρδίαν τοῦ χειμῶνος ("Ἀλωσις τῶν Ἀθηῶν ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν). Ἴδου διατὶ ὁ μέγας ἱστορικός τῶν Ἀθηῶν εἶναι ἀψευδέστερος μάρτυς τῆς ζωῆς τοῦ ἄστεως. Τοῦτο ἔχει μεγίστην σημασίαν διὰ τὸ θέμα μας. Οὐδεμία ἄλλη Ἑλληνικὴ πόλις ἤκμασεν — ἀλλὰ καὶ παρήκμασε — τόσον ταχέως ὅσον αἱ Ἀθῆναι. Ἀπὸ ἄσχημος πολίχνη, πού ἦτο ὀλίγον τι πρὸ τῶν Μηδικῶν πολέμων μετεβλήθη ἀποτόμως εἰς μεγάλην ναυτικὴν δύναμιν. Ἡ Μεσόγειος, ἡ ἀνατολικὴ ἰδίᾳ λεκάνη αὐτῆς, ἡ Προποντίς καὶ ὁ Εὐξείνος, δὲν ἦσαν παρὰ μία Ἀθηναϊκὴ λίμνη, τὴν ὅποιαν διέσχίζουν ἀπὸ τὸ ἐν ἄκρον εἰς τὸ ἄλλον οἱ στόλοι τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηῶν. Ἀπὸ τῆς Ἀφρικῆς μέχρι τῆς Κριμαίας διὰ μέσου τῶν Δαρδανελλίων καὶ τοῦ Βοσπόρου ἐξετείνετο τὸ mare nostrum τῶν Ἀθηῶν εἰς τὸν V αἰῶνα. Τὸ πνευματικὸν καὶ ἰδίᾳ τὸ πολιτικὸν μεγαλεῖον τῶν Ἀθηῶν διήρκεσεν ἐπὶ μίαν ὀλόκληρον πεντηκονταετίαν. Ἡ ἔνδοξος 50ετία τῶν Ἀθηῶν (480—431) εἶναι ἡ εὐτυχεστέρα, κατὰ τὸν Zimmern, περίοδος εἰς τὴν ἱστορίαν μιᾶς πολιτείας. Τὰ πάντα ἔβαινον πρὸς τὰ ἔμπροσ. Οἱ ἄνθρωποι σήμερον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ αἰσθάνωνται αὐτὸ τὸ ὅποσον ἠσθάνοντο οἱ Ἀθηναῖοι διὰ τὴν ἐρωμένην τῶν πόλιν. Οὐδέποτε ὁ κόσμος εἶδε παρόμοιον φαινόμενον, οὔτε πρὶν οὔτε καὶ μετὰ ταῦτα. Μοναδικὸν λέγει ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς, εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν λαῶν.

Παρθένον ἔκτοτε 24 αἰῶνες. Ὁ κόσμος ἐσημείωσε τεχνικὰς προόδους ἀφαντάστους διὰ τοὺς ἀρχαίους, ἀλλὰ τί ὠφελεῖ; Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἠδυνήθη νὰ γνωρίσῃ ἔκτοτε, τὴν εἰδυλιακὴν ἐκείνην ἐποχὴν, τὴν ὅποιαν ἐγνώρισαν αἱ δύο γενεαί, τῶν Ἀθηῶν τῶν ἐνδόξων χρόνων. Εἰς τὰς Ἀθῆνας ἀνήκει ἡ τιμὴ τῆς τελειωτέρας ὀργανώσεως μιᾶς πολιτείας. Τὸ μεγαλοφυές, κατὰ τὸν Zimmern, κοινωνικὸν τῶν σύστημα, μαζὶ μὲ τὴν ἀνωτερότητα τῆς φυλῆς, εἶναι ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ἔφεραν τὴν εὐκλειαν τοῦ V αἰῶνος. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται διατὶ ἀνεφάνησαν τόσοι μεγάλοι ἄνδρες εἰς ὠρισμένην χρονικὴν περίοδον τῆς ἱστορίας των. Αἱ Ἀθῆναι τοῦ V αἰῶνος, κατὰ τὸν Galton, ἀπὸ ἀπόψεως πνευματικῆς, ἴστανται

πολύ ὑψηλότερον ἢ αἱ σημεριναὶ κοινωνίαι, ἀκόμη καὶ αἱ πλεόν προηγημένοι. Ἐνώπιον τοῦ λαοῦ τῶν Ἀθηνῶν ἐξετίθεντο ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀμφίβολον εἶναι ἂν ὁ μέσος ἄνθρωπος σήμερον δύναται νὰ ἐνοήσῃ. Μέγιστα τὰ ἐπιτεύγματα τῆς. Ἐξηγεῖται οὕτω διατὶ ὁ συνεκτικὸς δεσμὸς τοῦ ἄστεως μετὰ τῶν πολιτῶν ἦτο πολὺ ἀρραγέστερος ἢ σήμερον.

Καθ' ἑκάστην ἡμέραν περισσότερον «ἐρασταί» γινόμεθα τῆς πόλεως, λέγει ὁ Περικλῆς.

Πράγματι τὸ θάμβος τῶν καλλιτεχνικῶν ἔργων τῆς Ἀκροπόλεως ἤπο τοιοῦτον ὥστε οὐδένα ἄφηνον ἀσυγκίνητον. Λέγει ὁ Λύσιππος :

«Εἰ μὴ τεθέασθαι τὰς Ἀθήνας, στέλεχος εἶ
 Εἰ δὲ τεθέασθαι μὴ τεθήρευσαι δ' ὄνος
 Εἰ δ' εὐαρεστῶν ἀποτρέχεις, κανθῆλιος».

Καὶ τώρα ἡ ἐνδοξὸς αὕτη πόλις-κράτος ποῖαν θέσιν ἔλαβεν ἐναντι τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας ;

Ἐν πρώτοις ἐναντι τῆς γεωργίας. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γενικῶς ἠσθάνοντο ἰδιαιτέραν συμπάθειαν ἐναντι τῆς γεωργίας. Ἀπὸ τῶν Ὀμηρικῶν χρόνων καὶ ἐντεῦθεν πολλὰ εἶναι αἱ μεταβολαὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν κοινωνικὴν ζωὴν. Ἡ ἰδιαιτέρα ὁμως προτίμησις τοῦ Ἕλληνος εἰς τὸν ἐγγεῖον πλοῦτον παρέμεινεν ἡ ἴδια. Ἀπετέλει ἰσχυρὰν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων παράδοσιν, ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν Ἀθηναίων τοῦ V αἰῶνος, νὰ ζῶσιν ἀπὸ τὴν γῆν. Ἐὰν οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ V αἰῶνος συνέχισαν τὴν πολιτικὴν τοῦ Σόλωνος, συνισταμένην εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου, τοῦτο ἔπραξαν διότι καὶ αὐτοὶ διέγνωσαν, ὅτι τὰ περιθώρια τῆς Ἀττικῆς γεωργίας ἦσαν πολὺ περιορισμένα. Συμφώνως πρὸς τὰ Ἑλληνικὰ Ὁξυρύγχα, «ἡ γῆ διεπεπὸνῆτο καθ' ὑπερβολὴν». Ἐναντι τῆς γεωργίας οἱ σωκρατικοὶ φιλόσοφοι ἐτήρησαν καλὴν στάσιν. Θεωροῦσι ταύτην εὐγενῆ ἀπασχόλησιν. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ οὗτοι δὲν λακωνίζουσι. Διότι μόνον εἰς τὴν Σπάρτην ἡ γεωργία δὲν ἐθεωρεῖτο ἴδιον τοῦ πολίτου.

Ἐν σχέσει τώρα μὲ τὴν βιοτεχνίαν καὶ τὰς βιοτεχνικὰς ἐν γένει ἐργασίας ἔχομεν νὰ εἰπῶμεν τὰ κάτωθι : Εἰς πλείστας ὄσας πόλεις ἡ βιοτεχνικὴ ἐργασία δὲν ἔχαιρε καλῆς φήμης. Ἐθεωρεῖτο αὕτη ὡς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ἰδιότητα τοῦ ἐλευθέρου πολίτου. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται ἡ Σπάρτη, αἱ Θῆβαι, καὶ αἱ Θεσπιαί. Εἰς τὰς ἀριστοκρατικὰς ἐν γένει πολιτείας ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία περιεφρονεῖτο. Τοῦτο διότι οἱ τεχνῖται ἔκαμνον τὰς αὐτὰς μὲ τοὺς δούλους ἐργασίας. Εἰς τὰς Ἀθήνας ὁμως ἴσχυον τὰ ἀντίθετα. Ἐν Ἀθήναις ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία ἔχαιρε πάντοτε, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον καλῆς φήμης. Ἀκόμη καὶ ὅταν ἐκυβέρνηα ἡ ἀριστοκρατία, ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία δὲν περιεφρονεῖτο τόσον ὅσον εἰς τὰς ἄλλας πόλεις τὰς ἀριστο-

κρατικῶς κυβερνωμένας. Τὸ γεγονός, ὅτι τὸ κοινὸν αἶσθημα συμφώνως πρὸς τὰ οἰκεῖα ἀποσπάσματα, διέκειτο πάντοτε εὐνοικῶς ἐναντι τῶν ξένων, τῶν μονίμως ἐγκαθισταμένων ἐν Ἀθήναις, καλουμένων, ὡς γνωστόν, μετοίκων, δεικνύει ἀναντιρρήτως, ὅτι ἡ πόλις τῆς Παλλάδος δὲν περιεφρόνει τὴν χειρωνακτικὴν ἐργασίαν. Οἱ Ἀθηναῖοι, κατὰ τὸν Cleve, ἡγάπων ἀνέκαθεν πᾶσαν ἐργασίαν, χειρωνακτικὴν καὶ μὴ. Ἐντεῦθεν ἡ στοργή των πρὸς τοὺς ξένους. Εἰρήσθω, ὅτι οἱ ξένοι εἰς τὰς ἀριστοκρατικὰς πολιτείας δὲν εἶχον θέσιν. Αἱ Ἀθηναῖοι παρουσιάζουσι τὴν μοναδικὴν ἐξάιρεσιν μεταξύ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων. Εἰς οὐδεμίαν ἄλλην Ἑλληνικὴν πόλιν ὁ ξένος εἶχεν ἀσφάλειαν τόσῃ, ὅσην ἐν Ἀθήναις. Οὐδεμία ἄλλη Ἑλληνικὴ πόλις ἤνοιξε τὰς ἀγκάλας τῆς εἰς τοὺς ξένους ὅσον αἱ Ἀθηναῖοι. Τὰ φιλόφροντα ἦθη τῶν Ἀθηναίων, διὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν ἀποσπάσματα, εἶναι ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ κάμουν ἡμᾶς νὰ πιστεύωμεν, ὅτι ἀνέκαθεν εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία δὲν ἔθεωρεῖτο ἀνέντιμος ἀπασχόλησις. Καὶ ὁ Zimmern τὰ ἴδια πιστεύει. Ἐκεῖνος δέ, ὁ ὁποῖος συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς ἔτι μείζονα ἠθικὴν ἐδραΐωσιν τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας ἐν Ἀθήναις ἦτο ὁ Σόλων. Ὁ μέγας νομοθέτης κατέστησεν ὑποχρεωτικὴν τὴν ἐργασίαν. «πρὸς τὰς τέχνας ἐτρεψεν», λέγει ὁ Πλούταρχος. Ἡ ἀργία ἐτιμωρεῖτο, «τοὺς ἀργοὺς κολάζειν» λέγει ἐπίσης ὁ Χαιρωνεύς. Ὁ πατὴρ δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ τραφῇ εἰς τὸ γῆρας ἀπὸ τὸν υἱὸν ἐὰν δὲν τοῦ ἐμάνθανεν μίαν τέχνην. Τὸ γεγονός μάλιστα, ὅτι ὁ Σόλων ἐπλούτησεν ἀπὸ τὸ ἐμπόριον, εἰς τὸ ὁποῖον ἔνωρις ἐπεδόθη. εὐγενῆς ὢν, φαίνεται ὅτι τὸ κοινὸν αἶσθημα δὲν ἦτο ἐχθρικὸν κατὰ τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας, διότι εἰς ἅς πόλεις ἔθεωρεῖτο ἀνέντιμος αὕτη διὰ τοὺς πολίτας, ἀνέντιμον ἦτο δι' αὐτοὺς καὶ τὸ ἐμπόριον. Ὁ Ἀθηναῖος νομοθέτης ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος πολιτικός, ὁ ὁποῖος, παρὰ τὰ συμβαίνοντα ἀλλαχού τῆς Ἑλλάδος, ἔδωκεν ἀξίαν εἰς τὰς τέχνας «ταῖς τέχναις ἀξίωμα περιέθηκε . . .», προσθέτει ὁ Χαιρωνεύς. Οὕτω ἐπὶ Σόλωνος δημιουργοῦνται ἐν Ἀθήναις ὅλαι αἱ κοινωνικαὶ προϋποθέσεις διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ἀθηναίων ὡς βιομηχανικοῦ κέντρου. Ἀρχομένων τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἐν Ἀθήναις, τῶσον τὸ κοινὸν αἶσθημα ὅσον καὶ οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες ἦσαν ὑπὲρ τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας.

Μετὰ τὸν Σόλωνα, ὁ Θεμιστοκλῆς συμβουλεῖ τὸν δῆμον νὰ ἀπαλλάξῃ τοὺς τεχνίτας ἀπὸ παντὸς τέλους διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας ἐν Ἀθήναις. Ὁ ἀξίος διάδοχος του, ὁ Περικλῆς, συμφώνως πρὸς τὸν Ἐπιτάφιον λόγον του, δὲν θεωρεῖ ὄνειδος τὴν πενίαν, ἀλλὰ τὴν μὴ ἐργασίαν διὰ τὴν ἀπόσεισιν αὐτῆς. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ὁμιλεῖ καὶ ὁ Πλούταρχος διὰ τὸν Περικλῆν. Ἔστρεψε, λέγει, τὸν λαὸν μὲ τὰ δημόσια ἔργα πρὸς τὰς τέχνας καὶ τὴν βιομηχανίαν, αἱ ὁποῖαι ἔφερον μεγάλην εἰς τὴν πόλιν εὐπορίαν. Αὐτὰ καὶ μόνον τὰ χωρία, νομίζω, ὅτι εἶναι ἀρκετὰ διὰ νὰ κλονίσωσι τὴν θεωρίαν, ἡ ὁποία καταδικάζει συλλήβδην τὴν Ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα, ὅτι δὲν ἐτίμησε τὴν χειρωνακτικὴν ἐργασίαν.

Οἱ σωκρατικοὶ φιλόσοφοι λάτρεις τῶν πνευματικῶν ἀξιών καὶ τῆς τυφλῆς ὑπακοῆς τῶν πολιτῶν εἰς τοὺς νόμους τοῦ κράτους δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παραμείνουν ἀπαθεῖς ἐναντι τῆς ἐκτετραμμένης δημοκρατίας τοῦ IV αἰῶνος. Εἶναι οὗτοι, ὁ Πλάτων ἰδίᾳ, ἀτέγκτων ἀριστοκρατικῶν ἀρχῶν, ὑπὲρ τῆς ἀρχῆς τῶν ἀρίστων, τοῦ φιλοσόφου ἀρχοντος. Διὰ τὰς βαναύσους τέχνας, συγκακριμένως, οἱ σωκρατικοὶ φιλόσοφοι λέγουν, ὅτι αὐταὶ παραμορφώνουν τὸ σῶμα καὶ φθείρουν τὴν ψυχὴν. Μεταξὺ τῶν βαναύσων ἔργων συγκαταλέγουν καὶ πάσας τὰς ἐπ' ἀμοιβῇ ἐν γένει ἐργασίας. Καθιστῶσιν αὐταὶ στάσιμον τὴν διάνοιαν καὶ ταπεινὴν. Αἱ χειρωνακτικαὶ ἐργασίαι ἀποκαλοῦνται ὑπὸ τῶν σωκρατικῶν φιλοσόφων δουλοπρεπεῖς καὶ ἀνελεύθεροι.

Οἱ Σωκρατικοὶ φιλόσοφοι πιστεύουν, ὅτι ἡ ἠθικοποίησις τῶν βαναύσων καὶ θῆτῶν εἶναι ἀδύνατος. Ἡ ἐκτετραμμένη μορφή τῆς δημοκρατίας τῶν Ἀθηναίων τοῦ IV αἰῶνος, ὡς ταύτην ἐβίωσαν οἱ σωκρατικοὶ φιλόσοφοι, φαίνεται ὅτι συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἐπισκιασθῇ εἰς τὴν σκέψιν αὐτῶν ἡ μετριопαθῆς μορφή τῆς δημοκρατίας τῶν Ἀθηναίων τοῦ Περικλέους, διὰ τὴν ὁποίαν δὲν κάμνουσι λόγον ἕσον θὰ ἔδει. Οἱ σωκρατικοὶ φιλόσοφοι ἐκφράζονται περιφρονητικῶς διὰ τοὺς βαναύσους καὶ θῆτας, διότι πιστεύουν, ὅτι δὲν δύνανται νὰ ἠθικοποιηθοῦν. Συνεπεία τῆς πολιτικῆς καὶ ἠθικῆς των ἐξαχρειώσεως, τὸ δημόσιον εἰσθῆμα ἦτο δυσμενῶς διατεθειμένον ἐναντι αὐτῶν. Τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ τοῦ αἰσθήματος οἱ σωκρατικοὶ φιλόσοφοι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀποφύγωσιν. Ἐναντι τῶν χειρωνακτικῶς ἐργαζομένων οἱ σωκρατικοὶ φιλόσοφοι ἔλαβον τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἐναντι αὐτῶν ἡ Σπάρτη. Εἰς ταύτην, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς Ἀθήνας, αἱ παραγωγικαὶ τάξεις ἦσαν πάντοτε ἀρχόμεναι καὶ ὄχι ἀρχουσαι. Ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία ἐν Σπάρτῃ δὲν ἔχαιρε τιμῆς.

Ἀκόμη καὶ ἡ γεωργία, ὡς εἶπομεν, δὲν ἐθεωρεῖτο εὐγενῆς ἀπασχόλησις. Ἐντεῦθεν τώρα ἐξηγεῖται διατὶ ἔχει ἐπικρατήσει ἡ γνώμη εἰς πολλοὺς οικονομολόγους, ὅτι ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία ἐθεωρεῖτο περιφρονημένη ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι. Ἄν παρασυρθῶμεν καὶ θελήσωμεν νὰ κρίνωμεν τὴν Ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα μὲ βᾶσιν τοὺς σωκρατικούς μόνον φιλοσόφους θὰ ὑποπέσωμεν εἰς τὴν πλάνην, εἰς ἣν πολλοὶ ὑποπίπτουσι, νὰ θεωρῶμεν τὴν ἐργασίαν ὡς ἀνέντιμον εἰς αὐτὴν ἀπασχόλησιν.

Τὸ αὐτὸ ζήτημα ἔχει δημιουργηθῆ καὶ μὲ τὸ ἐμπόριον. Ἰσχυρίζονται πολλοί, ὅτι τὸ ἐμπόριον εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα δὲν ἔχαιρε καλῆς φήμης. Εἰς τὴν πλάνην αὐτὴν ὑποπίπτουσι διότι βασιζονται εἰς τοὺς σωκρατικούς φιλοσόφους, οἱ ὁποῖοι καὶ διὰ τὸ ἐμπόριον ἐκφράζονται περιφρονητικῶς. Τονίζομεν καὶ αὖθις, ὅτι οὗτοι πολλάκις συσκοτίζουν τὰ πράγματα, διότι ζήσαντες εἰς τὸ ἄστυ εἰς τὴν περίοδον τῆς παρακμῆς ἦτο φυσικὸν νὰ γράφωσι ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἔβλεπον καὶ νὰ ὑφίστανται τὴν περὶ τούτων ἐπίδρασιν τοῦ λαϊκοῦ αἰσθήματος.

Δὲν πρέπει νὰ κρίνωμεν τὰ πράγματα, τῶν ἐνδόξων ἰδίᾳ χρόνων, ἀπὸ τοῦς σωκρατικοῦς μόνον φιλοσόφους.

Οὔτοι εἶναι ἀψευδεῖς μάρτυρες διὰ τὸν IV αἰῶνα εἰς τὸν ὅπουτον ἔζησαν, ὄχι ὅμως καὶ διὰ τὸν V τοιοῦτον. Εἰς τὸν IV αἰῶνα ναὶ μὲν θεωρεῖται ἐντιμος, πᾶσα ἀπασχόλησις, πλὴν ὅμως λόγῳ τῆς διαφθορᾶς τῶν ἡθῶν οἱ Ἀθηναῖοι ἀποφεύγουν τὴν ἐργασίαν, προσπαθοῦντες νὰ ζήσωσιν ἀπὸ τοῦς μισθοῦς τῆς πολιτείας.

Εἰδικῶς ὅμως εἰς τὸν V αἰῶνα τῶν Ἀθηγῶν καὶ γενικῶς εἰς τοῦς ἐνδόξους αὐτῆς χρόνους, ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία οὐχὶ μόνον δὲν ἐθεωρεῖτο περιφρονημένη, ἀλλὰ ἐτιμᾶτο τόσον, ὅσον δὲν ἐτίμησεν αὐτὴν ἡ νεωτέρα δημοκρατία. Ἐπ' αὐτοῦ οὐδεμία ἀμφιβολία πρέπει νὰ μείνη.